

نسخه شناسی یک جلد قرآن نفیس

وقف بر آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)

باکواهی مرحوم علامه مجلسی (ر)، به عنوان وکیل وقف

قربان عزیززاده *

المُنَزَّلِ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ الَّذِي هُوَ الْمُصْحَفُ الثَّامِنُ وَ
الْخَمْسُونَ مِنَ الْمَصَاحِفِ / المَرْقُومَةِ الْمُخْتَوِمَةِ عَلَيَّ يَدِ
العَبْدِ الْفَانِي وَ هُوَ الْعَبِيدُ الْجَانِي خَادِمُ كَلَامِ اللَّهِ / العَنِي
حاجي غياث الدين / محمد بن أحمد الخليلي التبريزي / فِي
سَنَةِ إِثْنَيْ وَ تَسْعِينَ وَ تِسْعِمِائَةٍ /

مقایسه سال‌های کتابت و وقف اثر، معلوم می‌دارد که
پس از گذشت ۱۰۶ سال از تاریخ کتابت آن، به هنگام
سلطنت شاه سلیمان صفوی (صفی دوم) توسط «فاطمه»
مادر پادشاه به وقفیت آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)
سپرده شده‌است و وقفنامه آن در یکی از اوراق آستر کتاب
در پانزده سطر به قلم تحریری به شرح ذیل ثبت شده‌است:

هُوَ الْوَاقِفُ عَلَى الصَّمَايِرِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَزَّلَ الْقُرْآنَ وَ بَيَّنَّ الْأَحْكَامَ وَ الصَّلْوةُ وَ
السَّلَامُ عَلَى فَخْرِ الْمُرْسَلِينَ وَ سَيِّدِ الْأَنْبَاءِ الَّذِي نَزَّلَ بِهِ الرُّوحَ
الْأَمِينُ /

عَلَى قَلْبِهِ لِيَكُونَ تَذِيرَ الْأَنْبَاءِ وَ لَهُ الْأَيْمَةُ الْكِرَامُ الَّذِينَ هُمْ
حَفَظَةُ الشَّرْعِ وَ حَمَلَةُ الْقُرْآنِ لَكَ قِيَامُ السَّاعَةِ وَ السَّاعَةُ الْقِيَامِ،

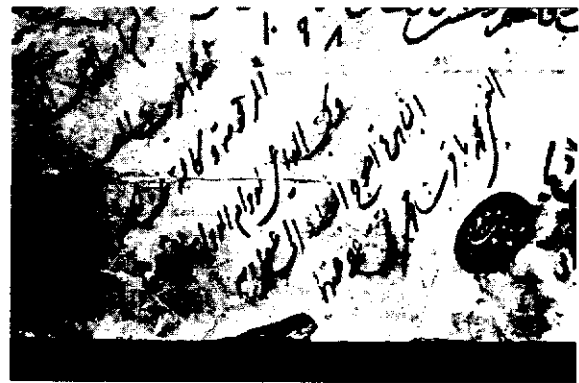
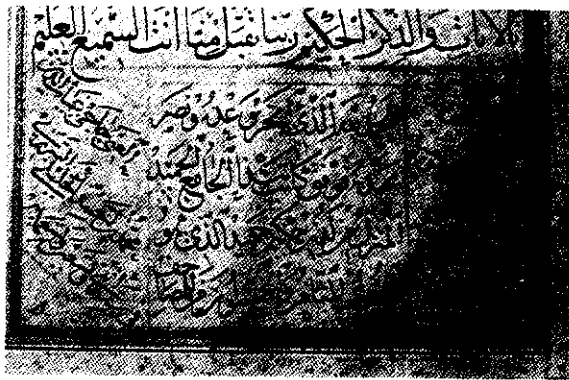
این اثر نفیس مذهب، اینک به شماره ۱۲۲۴-۱۵۳/م
جزء اموال فرهنگی موزه آستانه حضرت معصومه (س) به
ثبت رسیده و به مثابه یکی از شاخصه‌های کتابت، تذهیب و
تجلید دوره صفوی به معرض تماشای علاقه‌مندان گذارده
شده‌است.

این اثر خطی، قرآنی است که قطع آن را می‌توان وزیری
نامید؛ هر ورق آن به ابعاد ۱۹/۵ × ۳۰ سانتی‌متر و صفحات
افتتاح و اختتام، تمامی اوراقش در ده سطر به خط فاخر ثلث
ریحان بر کاغذ ترمه سمرقندی تحریر یافته‌است.

کاتب این مصحف شریف، حاجی غیاث‌الدین محمد بن
احمد خلیلی تبریزی^۱ است که به سال ۹۹۲ هـ ق در زمان
حکومت سلطان محمد خدابنده (چهارمین امیر خاندان
صفوی) کتابت آن را به اتمام رسانیده و بر زمینه زرافشان
غباری در ده سطر به طرز خاصی در سه ستون، متفاوت با
کتابت متن و سایر ملحقات آن به رنگ قهوه‌ای روشن به این
ترتیب رقم زده‌است:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْجَزَ وَعَدَهُ وَ نَصَرَ / عَبْدَهُ فَوْقَ كَاتِبِ هَذَا
الْجَامِعِ الْحَمِيدِ /

* کارشناس آثار خطی و
مسکوکات اسلامی و مدیر
موزه رضا عباسی.
۱. مؤلف کتاب راهنمای قم،
چاپ تهران، ۱۳۱۷ هـ ش،
چاپ خانه مجلس، ص ۹۱.
نام کاتب را با افزودن الحسینی
به صورت حاج غیاث‌الدین
محمد بن احمد الحسینی
التبریزی ذکر نموده‌است.
ایضاً مرحوم محمدتقی
دانش پژوه در فهرست نسخ
خطی کتابخانه آستانه مقدسه
قم، ص هفدهم نام کاتب را
غیاث‌الدین محمد بن احمد
خلیلی حسینی تبریزی ثبت
نموده‌است، دلایل مغایرت‌ها
با اصل سند، بر نگارنده
معلوم نشد.

تصویر دست خط و مهر مرحوم علامه مجلسی

و بعد، سبب /
تبیین این کلمات صحت آیات شرعیّت بیّنات آنکه وقف
مخلّد شرعی فرمودند و کلاء اجلاء نواب مستطاب
قمرکاب خورشید /
احتجاب قدسیة الألقاب فاطمه سیرت مریم سریرت
خدیجه منزلت صفورا طینت بلقیس مرتبت پرده نشین حرم
سلطنت و شهر یاری /
محبوبه حجاب عظمت و بختیاری، حاکمه سر پرده
دولت و کامرانی، حاویه اسباب دولت دوجاهانی، گرامی
ذرج گوهر گرانهای شاهی، زینده /
برج مهر عالم افروز شاهنشاهی، علیه عالیّه متعالیه، اَدَام
اللّهُ اَیَّامَ دَوْلَتِهَا وَ حِشْمَتِهَا لَکَ یَوْمَ الدِّینِ، این قرآن مجید و
فُرْقَانِ حَمِیدِ رَا بَر /
روضه منوره مقدسه متبرکه معصومه مطهره جلیله القدر
و المنزله صلوات اللّهِ علیها و علی آبائِها الطّاهِرین که واقع
است /
در مدینه المؤمنین قم و تولیت آن را تفویض فرمودند
به متولی جلیل القدر آستانه مزبوره و بعد از او به هر کس که
حَسَبِ الرِّقْمِ مَبَارَکِ اشرف /
متولی باشد، مشروط به آنکه از روضه مقدسه به جای
دیگر نقل ننمایند، مگر آنکه در نقل از آنجا رعایت حفظ و
حراست /
آن منظور باشد و حُفَاطِ وَ زُؤَارِ رَوْضَةِ مَزْبُورَةِ تَلَاوَتِ
نمایند و ثواب آن را به روزگار فرخنده آثار نواب اشرف
اقدس ارفع همیون /
اعلی و نواب مستطاب واقفه موفقه عابد ساخته، بعد از
فراغ از تلاوت فاتحه به جهت خلود دولت ابد مدت بخوانند
و /
صیغه شرعیّه جریان یافت، فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَأَنَّمَا
إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ وَ كَانَ ذَلِكَ فِي
التَّاسِعِ /
مِنَ شَهْرِ جُمَادَى الْأُولَى خَتَمَ بِالْأَحْسَنِ وَالْأُولَى مِنْ

شُهُورِ سَنَةِ ثَمَانٍ وَ تِسْعِينَ وَ أَلْفٍ
واقف نام خود را در یک نقش مهر مربع متضمن یک
بیت شعر به این شرح:
«در حشر [که] مادر سلیمان
از فاطمه دارد چشم احسان»
به خط نستعلیق با تزئینات اسلیمی، در سمت چپ از
پیشانی وقف نامه به جای گذارده است.

ذیل وقف نامه را مرحوم علامه محمد باقر بن محمد تقی
مجلسی به عنوان وکیل واقف در شش سطر تحریری به شرح
ذیل رقم زده و نقش مهر خود را به جای گذارده است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ / لَقَدْ أُجْرِئْتُ الضَّيْعَةَ عَلَى
الشَّرْطِ / المَرْقُومَةِ وَ كَالَّةَ عَنِ الْحَضْرَةِ الْعَلِيَّةِ الْعَالِيَةِ / وَ كَتَبَ
الدَّاعِي لِدَوَامِ الدَّوْلَةِ الْقَاهِرَةِ / الْبَاهِرَةِ أُخُوْجِ الْعِبَادِ إِلَى عَفْوِ
رَبِّهِ / الْغَنِيِّ مُحَمَّدَ بَاقِرٍ مُحَمَّدِ تَقِيٍّ عَفَى عَنْهُمَا /

با نقش یک مهر با سبع «محمد باقر العلوم» در ذیل
دست خط ایشان، ایضاً یک اثر انگشت در همین قسمت
مشاهده می شود.

آن گونه که از مفاد وقف نامه مستفاد می شود، مُصَحَّفِ
مورد بحث را مرحوم علامه مجلسی در تاریخ جمادی الاول
سال ۱۰۹۸ هـ ق به هنگام سلطنت شاه سلیمان صفوی و کالتاً
از سوی مادر پادشاه به وقفیت «روضه منوره در
مدینه المؤمنین قم» سپرده است.

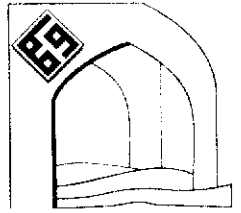
حواشی این صفحه توسط کتاب داران دوره صفوی تا
قاجاریه به نشانه تحویل و تحول کتاب به این شرح رقم
گذاشته شده است:

«به تاریخ ۲۳ شهر جمادی الاول سنه ۱۱۲۵ مطابق
سیچقان نیل^۳ ملاحظه و تحویل کتاب دار سرکار شد»
مهر مربع «محمد رحیم بن محمد مهدی حسینی»

«به تاریخ شهر محرم سنه ۱۱۷۲ ملاحظه و تحویل
کتاب دار شد» با نقش مهر مربع «محمد خلیل بن محمد
الحسینی ۱۱۲۹»

«به تاریخ ۳ شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۴۳ مطابق سنه

۲. در صورتی که اثر انگشت
را متعلق به مرحوم مجلسی
فرض کنیم، موضوع به لحاظ
تاریخی اهمیت ویژه ای می
یابد. در عین حال به احتمال
ضعیف تر، اثر انگشت
می تواند به شخص واقف
تعلق داشته باشد.

لوی ٹیل^۴ ملاحظہ و تحویل تحویل دار شد. با نقش مُهر «محمدخلیل بن محمدمهدی الحسینی ۱۱۲۹».

«به تاریخ ۲۴ شهر ذی حجة الحرام سنه ۱۱۱۱ مطابق لوی ٹیل در خزانه سرکار ملاحظہ و عرض دیدہ شد» با نقش مُهر بیضوی «محمد معصوم بن ابوطالب».

«به تاریخ ۱۳ شهر رمضان المبارک سنه ۱۱۰۲ قوی ٹیل^۵ ملاحظہ شد»، با نقش مُهر بیضوی «محمد امین بن محمد مهدی الحسینی»

«به تاریخ ۱۹ شهر رمضان سنه ۱۱۰۴ تخاقوی ٹیل^۶ ملاحظہ شد» با نقش مُهر بیضوی «لااله الا الله محمد امین الله على ولي الله»

«به تاریخ دهم شهر جمادی الاولی سنه ۱۱۲۵ در خزانه سرکار عرض دیدہ شد» با نقش مُهر «یا علی بن ابوطالب».

به علاوه دو مورد تحویل و تحول کتاب داران در سالهای ۱۱۷۲ و ۱۲۵۳ در ذیل صفحه مقابل وقف نامه.

یادداشت‌های کتاب داران مؤید وجود تنظیمات نظارتی در کتابخانه‌های صفوی است، ایضاً دریافته می‌شود که غالب متصدیان از یک خانواده هستند و کتاب داری در مدت هفتاد سال به صورت موروثی منتقل شده است.

شروع نسخه شریف، صفحات دوم و سوم پس از وقف نامه، در دو صفحه متقابل سراسر مذهب و مرصع با نقش لچک ترنج و هر ترنج با کتیبه‌ای به خط رِقاَع تحریر سفیدابی شامل کلام قرآنی «إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ/ فِی كِتَابٍ مَّكْنُونٍ/ لَا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ/ تَنْزِیلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِینَ» می‌باشد.

پس از دو صفحه اخیر، متن شریف آغاز می‌گردد و دو صفحه^۷ نخستین، فاتحه‌الکتاب و آغاز سورة مبارکه بقره به تحریر سفیدابی خط رِقاَع و هر صفحه در شش سطر بر زمینه کلاً زرپوش مرصع با جدول ستون‌بندی و شرفه است و دو کتیبه در صدر و ذیل مشتمل بر عنوان، شماره آیات و محل نزول سورة مذکور دارد؛ تزئینات اخیر نمونه‌های ارزشمندی از تذهیب و کتاب‌آرایی در مکتب اصفهان است.

- مسطر عموم صفحات داخلی این مجلد به استثنای افتتاح و اوراق اختتامیه به ابعاد ۱۷ × ۱۰ سانتی‌متر و هر صفحه در ده سطر به شیوه‌ای تنظیم یافته که شروع صفحات یک‌درمیان به تحریر مشکئی و سطر دیگر به قلم زر، طلای اشرفی است و نمونه بسیار نفیسی از رنگین‌نویسی و توأمان‌نگاری در رنگ و خط را عرضه می‌دارد. مسطر کلیه صفحات با جدول‌کشی‌های متعدد زر، لاجورد، شنجراف و... احاطه شده و حاشیه‌های خارجی در عموم اوراق، زرافشان پرموری و طبعاً آهارمهره شده است. سر سوره‌های این مُصحف شریف کلاً مذهب و مرصع

بوده، عناوین و شماره آیات آنها به قلم سفیداب به خط رقاَع تحریر یافته‌است؛ تذهیب سرسوره‌ها عموماً در آغاز سوره اجرا گردیده بجز چند مورد استثنایی نظیر سورة الانفال که تذهیب سرسوره در صفحه ماقبل از متن سوره است. در سرسوره‌ها بنابه ضرورت مکانی و موقعیت سطرها، تغییراتی در شیوه تنظیم و اجرای آنها داده شده‌است. در یک مورد (سورة مبارکه الصافات) عنوان سوره بدون عدد آیات و به صورت دوباره به شکل «سورة الصافات» قید شده‌است، و یا نظیر عنوان «سورة فُصِّلَتْ» فقط نام سوره تحریر یافته. ایضاً محل نزول سوره نیز استثنائاً ذکر می‌گردد؛ نظیر سورة مبارکه «ص»، و به‌طور کاملاً استثنایی دو صفحه شروع سورة مبارکه «کَهِف» و پایان سورة «الاسراء» همانند افتتاح کتاب سراسر مذهب و مرصع اجرا شده‌است.

در آغاز کلیه سوره‌ها، وقفیت اثر به صورت عبارت‌های «وقف حضرت معصومه (ع)»، «وقف آستانه معصومه (ع)»، «وقف خاص» و «وقف» به قلم شنجراف افزوده شده تا علاوه بر صفحه مستقل وقف‌نامه در افتتاح نسخه، اجزای کتاب شریف نیز به طور مجزا نشانه وقفیت را به همراه داشته باشند و در یک مورد کاملاً منفرد، عبارت «وقف حضرت معصومه (ع)» در گوشه سمت راست فوقانی از مسطر آغاز سورة مبارکه «توبه» قید شده‌است.

علائم و نشانه‌ها

تقسیمات معمول در مصاحف خطی در این جلد نیز به صورت‌های مختلف درج و اجرا شده‌است و در آنها، بیان تقسیمات گوناگون با ابداعات هنری همراه شده و بویژه نشانه‌های پایانی آیات به صورت گل‌های شش‌پر مذهب و تقسیمات پنج‌گانه و ده‌گانه آیه‌ها (خمس و عشر یا تخمیس و تعشیر) به شکل شمس‌های مذهب در حاشیه صفحات

۳، ۴، ۵، ۶. اسامی سال‌ها با منشا اویغوری است؛ نظیر سال موش، سال گاو و...
۷. مرحوم بیانی در احوال و آثار خوشنویسان، دانشگاه تهران، ج ۴، ۱۳۵۸ هـ.ش، ص ۱۱۸ این دو صفحه را متن و حاشیه ذکر نموده‌است، لیکن با همه دقتی که به عمل آمد، چنین موردی در هیچ یک از اوراق این مجلد مشاهده نشد.

را برگ‌های آستر و بدرقه تشکیل می‌دهد و عموم صفحات آن به شیوه ایرانی راده‌گذاری شده‌است تا قاریان، نسخه‌برداران و بویژه صحافان و مرمت‌کاران را در حفظ توالی اوراق و تسلسل کلام ربانی یاری نماید.

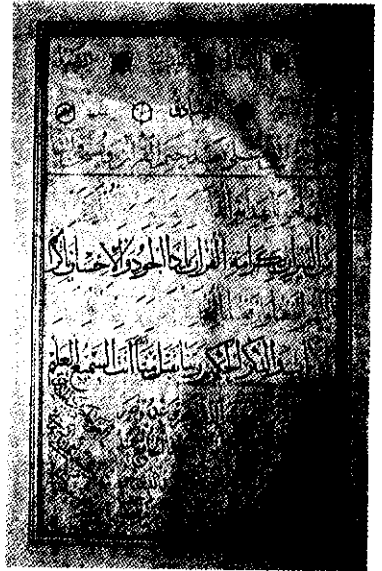
جلد

این مجلد شریف را جلد سوخت طبله‌دار^۸ از تیماج سرخ - قهوه‌ای با رویه زرپوش و طرح لچک ترنج با شاخه‌های اسلیمی و حواشی واگیره‌دار پوشانیده، اندرون آن معرّف و مرصع با نقش شاخه‌های اسلیمی روی چهار قطعه ورق طلا با حواشی واگیره‌ای اجرا شده است؛ سرطبل مربوط، طلاپوش و نظیر رویه با طرح لچک ترنج و به‌شیوه مرسوم دارای یک نیم‌ترنج است.

رویه، عطف و سرطبل، بویژه تزئینات اندرون جلد به دلیل ظرافت بسیار به‌طور جزئی مصدوم و برخی قسمت‌های کوچک از تزئینات آن کسر است، شبرازه این مجلد ته‌دوخت و گسیختگی دارد، اوراق آستر و بدرقه آن شکافته و در معدودی صفحات به علت هجوم حشرات، سوراخ‌های ریزی پدید آمده‌است؛ به منظور پیش‌گیری از گسترش آسیب‌ها و تثبیت وضعیت این نسخه نفیس، نیازمند اقدامات حفاظتی - مرمتی است، گرچه برخی علایم کوچک از وصالی‌های ناشیانه بویژه در جلد آن وجود دارد که احتمالاً از دوره قاجاریه است.

این نسخه شریف از نمونه‌های بسیار نفیس کتابت، جلدسازی و هنر تذهیب ایرانی دوره صفویه است که هر بخش آن حاکی از احاطه هنرمندان و فن‌آوران این مرز و بوم بر قواعد کاغذسازی، استخراج رنگ‌های اصیل از مواد معدنی، خوش‌نویسی، تذهیب، صحافی و جلدسازی است. علی‌رغم همه جستجو‌هایی که به عمل آمد، متأسفانه نشانی از مذهب، صحاف و جلدساز این اثر نفیس به دست نیامد، لیکن این امر چیزی از نفاست خط و تذهیب و ظرافت جلد آن، که همچون شاه‌کاری از هنرهای ایرانی است، نمی‌کاهد.

در خاتمه، نگارنده ضروری می‌داند به خاطر مساعدت‌هایی که بویژه از سوی مقام محترم تولیت آستانه حضرت معصومه (س) و مسؤولان محترم موزه قم به عمل آمد و دست‌یابی به بایگانی، تهیه عکس و بررسی این مجلد کلام‌الله را میسر ساخت، از آن عزیزان قدردانی نماید.

اجرا شده‌اند؛ در این طرح‌ها کلمات «خمس» و «عشر» به قلم سفیداب و به خط کوفی زینتی به گونه‌ای تحریر یافته‌اند که در نگاه نخستین، کلمات کاملاً شبیه یکدیگرند (عکس).

حاشیه این طرح‌ها را شرفه‌های پایه‌بلند به رنگ لاجوردی تکمیل می‌نماید؛ این شرفه‌ها مختص به خمس‌ها هستند و با اندکی دقت می‌توان دریافت که شمس‌های عشر بدون شرفه و یا با شرفه‌های بسیار کوتاه به گونه‌ای که طول شرفه‌ها می‌تواند وجه تمایز تقسیمات پنج‌گانه و ده‌گانه باشد (عکس).

در بسیاری موارد علاوه بر شمس‌ها، کلمات عشر نیز در جوار شمس‌های مربوطه به تحریر شنجرفی افزوده شده‌اند. تقسیمات دیگر این مجلد شریف، نظیر حزب، جزو، الجزو، نصف، نصف القرآن، و تقسیمات کم‌استعمال، همانند «نصف القرآن باعتبار الحروف» و «نصف القرآن باعتبار الکلمات» و تعیین مواضع سجدهات^۹ با کلمه «سجده»، همگی به تحریر شنجرفی در حاشیه صفحات افزوده شده‌اند تا راهنمای قاریان باشند.

الحاقات مزین در اختتامیه این نسخه شریف به دنبال سوره مبارکه «ناس» آغاز می‌گردد و بخش عمده آنها را بیش از دو صفحه اسماء جلاله شامل می‌شود که به‌طور خاص در هر سطر سه و چهار اسم از اسماء‌الله رنگین‌نویسی به تحریر زر، لاجورد و شنجرف با یک کتیبه مذهب و عنوان «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» به قلم سفیداب و خط رقاع آغاز می‌شود. پس از اسماء جلاله پنج سطر دعای بعد از تلاوت با یک سطر عنوان «الدُّعَاءُ الَّتِي تُثَلِّى بَعْدَ خَتْمِ الْقُرْآنِ وَ يُسْتَحَبُّ قِرَائَتُهَا» به تحریر شنجرفی، زر و لاجورد است و نهایتاً رقم کاتب به شیوه‌ای که پیش از این بیان شده به ملحقات مزین این مصحف نفیس خاتمه می‌دهد.

- این مجلد جمعاً شامل ۳۰۵ برگ است که دو ورق آن

۸. در تعیین مواضع سجده‌ها، ذکری از تقسیم آنان به سجده‌های واجب و مندوبه یا مستحب نشده است، و فقط تعیین سجده‌های واجب مورد نظر بوده است.

۹. مرحوم دانش‌پژوه در فهرست یاد شده جلد را لولادار ذکر نموده‌اند؛ احتمالاً منظور آن فقید، طبله‌دار یا سرطبل‌دار بوده است. (فهرست نسخ خطی آستانه،